

Паращук Лілія Георгіївна –
здобувач кафедри загальноправових
дисциплін Національної академії
внутрішніх справ

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВАХ

Проаналізовано сучасний стан забезпечення особистих немайнових прав в Україні та його відповідність вимогам принципу верховенства права.

Ключові слова: верховенство права; особисті немайнові права; людина; суб'єкт права; право.

Проанализировано современное состояние обеспечения личных неимущественных прав в Украине и его соответствие принципу верховенства права.

Ключевые слова: верховенство права; личные неимущественные права; человек; субъект права; право.

The article analyzes the current state of moral rights in Ukraine and its compliance with the rule of law.

Keywords: rule of law; moral rights; a person subject of law; law.

Оптимальною моделлю для узгодження інтересів окремої особи й суспільства є модель правової держави, що характеризується високим рівнем забезпечення прав людини. Правова держава не з'являється сама, її виникненню передують поява в суспільстві значної кількості особистостей, які не тільки відчують потребу, є спраглими свободи, справедливості, а й активно спрямовують свої дії на їх ствердження в реальному житті. Г. Гегель відзначав, що все в державі залежить від верховної ідеї [1, с. 257]. Сьогодні такою ідеєю має стати верховенство права як основний принцип природно-правової доктрини, оскільки її, як антропоцентричну, пронизує ідея невідчужуваності природних прав людини на життя, свободу, справедливе ставлення людини до себе, гідність, власність тощо [2, с. 26]. Право в такій державі вимагає втілення його у всі сфери діяльності, у тому числі і в правотворчу, в якій міра свободи кожної

людини відображається в мірі свободи і справедливості всього суспільства шляхом створення юридично рівних можливостей для задоволення індивідуальних нематеріальних і матеріальних потреб.

У вітчизняній науці цивільного права особисті немайнові права були об'єктом дослідження М. Апринич, О. Пунди, Р. Стефанчука та ін. Природні права людини у світлі принципу верховенства права досліджувало широке коло науковців, зокрема, М. Братасюк, О. Гришук, І. Ільїн, С. Погребняк, Ю. Шемшученко.

Беззаперечним є значення матеріальних благ, які виступають засобом задоволення фізіологічних, духовних, творчих потреб людини, однак особисті немайнові права є найбільш цінними для неї, будучи невід'ємними від її сутності, надаючи їй можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією будь-якого незаконного втручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [3, с. 25]. Верховенство права вимагає від держави забезпечення немайнових прав людини, насамперед, шляхом закріплення їх у нормативно-правових актах, центральне місце серед яких посідають Конституція України, оскільки конституційним правам і свободам людини і громадянина притаманні певні властивості й риси, що зумовлюють їхню вирішальну роль у визначенні правового статусу особи в суспільстві та державі [4, с. 24], і Цивільний кодекс (ЦК) України, який загалом відіграв визначальну роль у досягненні особистої свободи людини, побудові життя на основі власної системи її цінностей та життєвих орієнтирів, і яким в основу цивільних відносин, у тому числі й особистих немайнових, було покладено юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність їх учасників. У сукупності із загальними засадами цивільного законодавства, серед яких неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, справедливості, добросовісності і розумності тощо, цей Закон у цілому втілює природно-правову доктрину, забезпечив "прорив" невідчужуваних антропосоціальних прав людини в українське цивільне законодавство і тим самим підніс на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист [5, с. 54].

Пріоритетність особистих немайнових прав визначається ст. 3 Конституції України: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю", ст. 27: "Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини". Не применшуючи значення майнових прав, законодавець і у ЦК України визнав їх первинними по відношенню до майнових прав (ст. 1), підкреслив їх значення як невід'ємних від особи-носія цих прав. У сукупності зі ст. 8 Конституції України, в якій проголошено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, вказані статті свідчать про спрямованість держави на всебічне забезпечення прав і

свобод, як того вимагає верховенство права, на те, що вона бере на себе зобов'язання зі створення сприятливих умов для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам справжні можливості для практичної реалізації ними своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих протиправних посягань; захищати права і свободи особи у випадку їх незаконного порушення [6, с. 363].

Частина 3 ст. 270 ЦК України передбачає, що перелік особистих немайнових прав, встановлених Конституцією України, ЦК України та іншими законами, не є вичерпним. Цим підкреслюється неповторність кожної людини, з притаманним тільки їй особливим, для загалу до кінця не пізнаним, внутрішнім світом, у якій їй особисті немайнові права можуть виникати абсолютно різні. Законодавець, визнаючи необмежену множинність особистих немайнових прав, взявши їх під охорону держави та забезпечивши захист, фактично відмовляється від теорії октройованих ("дарованих") прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер [7, с. 229]. На противагу радянському законодавству, в якому немайнові права майже не фігурували, захист прав, які навіть не встановлені законом, але відповідають основним принципам права, є показником антропоцентричного спрямування вітчизняного законодавства, його відповідності міжнародно-правовим підходам до захисту всіх немайнових прав, які можуть належати людині. Так, одним із завдось Ради Європи є приділення у своїй роботі уваги не лише захисту прав і свобод, які вже давно визнані, а й удосконалення такого захисту, поширення його на інші права. Україна як член міжнародного та європейського співтовариства зобов'язана додержуватися загальноприйнятих міжнародних принципів у галузі прав людини, що закріплені в ратифікованих нею міжнародних актах [8, с. 447].

На відміну від законодавця, який конкретно визначив найбільш поширені особисті немайнові права людини, серед науковців немає однозначної позиції щодо кількісного виміру належних людині немайнових прав. Так, на думку М. Апринич, належне регулювання особистих немайнових відносин передбачає наділення уповноваженої особи тільки одним суб'єктивним правом, відповідно до якого вона наділена можливістю, крім випадків, встановлених законом, вимагати від усіх оточуючих осіб такого утримання від будь-яких дій, що забезпечує їй свободу визначення власної поведінки в немайновій сфері, не спрямованій на будь-які матеріальні або нематеріальні блага. Це суб'єктивне право може бути визначене як право особистої свободи [9, с. 14]. Р. О. Стефанчук, зважаючи на неоднозначні позиції щодо розуміння кількісного складу особистих немайнових прав, умовно характеризує їх як моністичну та плюралістичну концепції. Підтримуючи плюралістичну концепцію, доцільним вважає законодавчий підхід, відповідно до якого

нормативно базові щодо особистих немайнових прав передбачає широкий спектр конкретних особистих немайнових прав фізичних осіб, чим здійснює їх позитивну регламентацію та створює реальну можливість охорони особистих немайнових інтересів фізичних осіб, не конкретизуючи їх у певне суб'єктивне цивільне право [10, с. 117].

Частково погоджується з тим, що можливість і різноманітність особистих немайнових прав (право на охорону здоров'я, право на особисту недоторканність, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на індивідуальність тощо) є складовою особистої свободи людини, зауважимо, що для охорони належних людині немайнових благ це поняття доволі широке і передбачає детальну регламентацію позитивним правом. Для прикладу, похідними від права на життя є право на усунення загрози, яка загрожує життю і здоров'ю, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу тощо, оскільки нездійснення або порушення цих прав може призвести до втрати життя. Детальна регламентація не тільки права на життя, а й прав, що походять від нього, дає змогу чітко окреслити обсяг правомочностей щодо здійснення права, а також може відповідальності за його порушення, дає можливість уповноваженій особі здійснювати його повною мірою, у разі його порушення з боку зобов'язаних осіб. Так, ч. 5 ст. 284 ЦК України "Право на медичну допомогу" передбачено, що у невідповідних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника, що виключає альтернативу для лікарів щодо надання або ненадання медичної допомоги в разі настання реальної загрози життю фізичної особи навіть за відсутності необхідної воли. Зазначена норма робить акцент на особливий цінності життя не тільки для конкретної людини, яка може на власний розсуд обирати поведінку у сфері приватного життя (ст. 271 ЦК України), а й для всього суспільства, забезпечуючи його збереження навіть за відсутності волі самого носія цього права.

Загалом, незважаючи на певні недоліки, ЦК України відображає загальну тенденцію розвитку України як правової держави. Водночас його положення розраховані на розвинуте суспільство з високим рівнем правової свідомості і правової культури, твердою життєвою позицією, бережливе ставлення до особистих немайнових благ, а особливо до життя, здоров'я як найбільших правових цінностей. В іншому випадку, право може послугувати на шкоду самій особі. Наприклад, своєрідним антиподом право на життя є право на смерть (суїцид). Фома (Тома) Аквінський обґрунтував заборону суїциду, вказавши, що самогубство є порушенням закону природи, відповідно до якого "усе природне повинно підтримувати своє буття"; це порушення закону моралі, оскільки шкодить суспільству, частиною якого є сам суїцидент; самогубство є порушенням закону Божого, що підкоряє людину Божому провидінню та

залишає право лише Богові забирати життя людини. Таким чином, самогубство є потрійним гріхом: перед собою, перед суспільством і перед Богом [11]. Бажання вчинити суїцид може бути викликане низкою різноманітних чинників: душевною хворобою, нестерпним болем від втрати близької людини, нерозділеним коханням тощо, і, незалежно від причини, завжди викликає в оточуючих негативне ставлення. У нашому суспільстві небажання жити викликають також трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні і пов'язані з переорієнтацією економіки на ринкові відносини, і які призводять до низки негативних тенденцій, серед яких падіння рівня життя населення, нехтування найбільш цінностями (життям, здоров'ям). Зростаючий рівень самогубств вказує на низький рівень опору людини обставинам, пов'язаним із слабкою життєвою позицією людини, байдужість оточуючих до проблем тих, хто перебуває поруч. Українське законодавство не передбачає відповідальності людини, яка вчинила замах на власне життя (хоча у ст. 27 Конституції України вказано, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя), вважаючи це правом самої особи. Однак і не закріпило серед особистих немайнових прав право особи на суїцид, тому що наявність такої узаконеної спонукачої згоди законодавця може суттєво збільшити загальну статистику самогубств, оскільки має розглядатися фізичними особами з психологічної точки зору як "керівництво до дії", що отримало відповідне "державне благословення" [10, с. 302].

Уплив принципу верховенства права при здійсненні особистих немайнових прав передбачає застосування таких його засобів, як справедливість, рівність, свобода, тому що саме вони гарантують реальну можливість здійснення права, вияв ініціативи і вільний вибір поведінки особою, якій належить немайнове право, встановлюють її пріоритет над державою, визначають коло повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підзвітність і підконтрольність суспільству. С. Погребняк, зіставляючи положення, що є основою принципу верховенства права за визначенням А. Дайсі (відсутність у державної влади широких дискреційних повноважень, додержання юридичної рівності всіх громадян перед законом у межах єдиної, загальної системи юрисдикції, забезпечення прав людини в судовому порядку), з українськими реаліями, відзначила, що основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19), громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24), права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 55 і 124) [12, с. 28].

Оскільки особа здійснює особисті немайнові права самостійно (крім випадків, коли вона за віком або станом здоров'я не може самостійно їх здійснювати), вільно і на власний розсуд, застосовуючи визначення А. Дайсі до положень ЦК України, зазначимо, що в немайнових правовідносинах повноваження органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування зводяться до забезпечення здійснення уповноваженою особою належних їй немайнових прав (ч. 1. ст. 273). Крім того, фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб учинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав (ч. 2 ст. 272). Для виконання визначених законом повноважень відповідними органами мають бути передбачені спеціальні процедури та правила, необхідні для забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав.

Зрозуміло, що для того, щоб особисті немайнові права посіли належне місце в суспільстві, недостатньо їх закріплення позитивним правом. Необхідно, щоб його положення були реалізовані в діяльності людей, у їх відносинах. Рівність, як один із показників існування права, будучи прописаною в законодавстві, вказує на урівняння всіх суб'єктів права між собою та перед законом незалежно від соціального статусу її передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковий для всіх простір соціальної свободи [13] і є основною ознакою формальної визначеності права. "Формалізм" права не означає усунення всіх розбіжностей між людьми. Зрівнюючи всіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи виявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності [14, с. 203]. Однак у державі з низьким рівнем правової культури вона практично поглинається фактичною нерівністю. Масштабно нерівність виявляється у відносинах, де об'єктом виступають немайнові блага, особливо життя, безпосередньо пов'язане з ним, здоров'я. На тлі загального проголошення Конституцією України життя і здоров'я найвищими цінностями, ситуація в Україні є катастрофічною. Вираз "безкарність породжує вседозволеність" найяскравіше характеризує сьогодення. Ланцюг безвідповідальності, який починається з безкарності за незаконне збагачення (у тому числі за хабарництво), завершується можливістю відкупити від відповідальності за будь-яке порушення. У медичній сфері, де життя і здоров'я людини залежить від моральних і професійних якостей медичних працівників, їх відсутність призводить до незворотних процесів. Життя і здоров'я людини для більшості медичних працівників не становить жодної цінності, оскільки є

об'єктом доволі прибуткового бізнесу. З одного боку, враховуючи бідність, неплатоспроможність більшості українського населення, наслідком такого "бізнесу" буде приречення людини до втрати здоров'я або й життя (незважаючи на закріплення ч. 3 ст. 49 Конституції України права на безоплатну медичну допомогу в комунальних та державних закладах охорони здоров'я). З іншого боку і самі пацієнти провокують лікарів до отримання хабаро, сподіваючись на більш кваліфіковану медичну допомогу, хоча на професійні якості лікуючого це жодним чином вплинути не може. Тільки особа з високим рівнем правової свідомості, потрапляючи в подібну ситуацію, будучи поінформованою про свої права, вимагає і добивається їх забезпечення, а у разі порушення – й захисту. Для практичної реалізації прав людина має вивести їх у своїй свідомості з категорії абстрактної в категорію реальну, позаяк знання прав не завжди означає їх реальне здійснення та захист. З одного боку, пасивність, низький рівень правової свідомості, байдужість самих людей, а з іншого – відсутність бажання в державі, в особі відповідних державних органів, подолати правовий нігілізм, який проник у всі сфери життя.

Незважаючи на сприяння окремих засобів масової інформації в ознайомленні людей з їх невід'ємними природними правами (і то, переважно в години, коли основна частина населення перебуває на роботі), відсутність дієвих державних освітніх програм, масштабне засилля низькоякісної інформації, яка вселяє у свідомість людини псевдоцінності, знижуючи основні моральні цінності, призводить до процесів, що прямо протилежні тим, які мають відбуватися в Україні, яка проголосила себе правовою державою. Поширення на телебаченні, в Інтернеті інформації за замовленням публічних осіб (співаків, політиків), яка підвищує їх рейтинги, і водночас є неприпустимою в суспільстві зі здоровим морально-етичним обличчям, формує в уяві людей, а особливо молоді, антиморальні, антигуманні цінності. Оскільки під поняттям "гідність людини" як загальної філософської категорії та об'єкта цивільних правовідносин розуміють, з одного боку, визнання за людиною зазначеної цінності (об'єктивний аспект), а з іншого – внутрішню самооцінку особою своїх якостей; а під поняттям "честь" слід розуміти зовнішню оцінку фізичної особи з боку суспільства чи соціальної групи, членом якої вона є [7, с. 266], можна собі лише уявити, яка гідність може бути в такої особи, яку оцінку їй може дати суспільство.

Проголошені Конституцією України вимоги щодо верховенства права, гарантій прав і свобод людини, орієнтири на цінності та стандарти Європейського Союзу зобов'язують нашу державу до безумовного дотримання невід'ємних прав і свобод людини, до беззастережного підвищення рівня захисту особистих нематеріальних прав, які є вищими від будь-якого закону чи іншого акта держави. В нашому

суспільстві склалася хибна думка, що держава надає особі права та визначає їхній обсяг. Необхідно переосмислити це питання, адже особисті немайнові права є природними і повинні належати особі у зв'язку з фактом її існування. Ці права здійснюються особою в приватній сфері, тому вона сама визначає для себе обсяг особистих немайнових прав, а держава повинна лише надати їй можливості для цього.

Проте не лише держава винна в сучасному стані нашого суспільства, в якому порушення особистого немайнового права є таким частим явищем. Кожна людина повинна усвідомити, що саме вона є цінністю для суспільства, і ні держава, і ніхто інший, а саме вона повинна вимагати шанобливого ставлення до себе. До того ж, не слід перебільшувати роль закону, адже сама правова норма не може забезпечити дотримання особистих немайнових прав.

На жаль, незважаючи на довготривалі наукові напрацювання у сфері вивчення права, у тому числі й цивільного права, саме його сприйняття залишається неоднозначним. М. Братасюк слушно акцентує на такому чинникові генези цивільного права, як розвинений філософський світогляд представників цієї галузі, що має колосальний потенціал у формуванні, ствердженні й захисті людини-особистості як повноцінного, а не декларованого суб'єкта приватного права [15, с. 44]. Реалізація принципу верховенства права в приватному житті людей, на її думку, є можливою тільки при відмові від нормативістсько-легістської доктрини і ствердженні юснатуралістичної, в якій на першому місці перебуває людина-особистість, її свобода, приватність тощо.

Глумачення права як закону не узгоджується з положеннями норм, які містять права людини. Низька якість життя суспільства свідчить про абсолютне нівелювання права в нашому суспільстві. Розрив зв'язку з нормативно-правовими актами й реальним життям. Розвиток правової системи має відбуватися паралельно з розвитком правосвідомості громадян. Як наголошував І. Ільїн, право лише тоді має предикат сили, лише тоді здійснює своє призначення, якщо правова свідомість сприйме його, наповниться його змістом і надасть можливість новому значенню впливати на життя душі, визначити її рішення й спрямувати поведінку людини. Тоді право стане силою у внутрішньому, а через це й у її зовнішньому житті [16, с. 40].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Миталь С. Філософія права в системі наук / С. Миталь. Філософські обрії. – 2007. – № 18. – С. 255–268.
2. Патси-Братасюк М. І. Філософія права: [навч. посіб.] / Патси-Братасюк М. І. – Тернопіль, 2006. – 344 с.
3. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. – К.: КБ «Юридик», 2008. – 252 с.

4. Філософія права : [навч. посіб.] / [Денильян О. Г., Байрачна Л. Д., Максимов С. І. та ін.]; за заг. ред. О. Г. Денильяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

5. Рабінович П. Природні права людини і Цивільний кодекс України / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2005. – № 7. – С. 48-55.

6. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / Грищук О. В. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.

7. Цивільний кодекс України: Коментар / [за заг. ред. Е. О. Харитонова, О. М. Калітенко]. – О. : Юрид. пра, 2004. – 1112 с.

8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – [2-ге вид., переробл. і допов.] / [за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 832 с.

9. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : [монографія] / О. О. Пунда. – Хмельницький-Київ, 2005. – 436 с.

10. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шовченко. – Хмельницький Вид. Хмельниц. ун-ту управління та права, 2007. – 626 с.

11. Чудакова О. Феномен суїциду / О. Чудакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.politik.org.ua.

12. Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1(44). – С. 26-36.

13. Левкулич В. В. Морально-етичний та правовий зміст категорії "рівність" / В. В. Левкулич // Мультиверсум. Філософський альманах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.filosof.com.ua.

14. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.musa.narod.ru.

15. Патей-Братасюк М. Г. Філософсько-світоглядне знання як засада розвитку приватного права / М. Г. Патей-Братасюк // Право України – 2009. – № 8. – С. 42-52.

16. Бесчастний В. Сила права як політико-правовий феномен / В. Бесчастний, Г. Гребеньков // Віче. – 2007. – № 9. – С. 40.